

**Toplum Bilimleri Dergisi – Journal of Social Sciences**

**ISSN: 1306-7877 e-ISSN: 2147-5644**

**Görme Engelli Bireylerde Dini Sosyalleşme Araçlar  
The Religious Socialization Agents For Visually Disabled Individuals**

**Gülderen DURNA**

durnagulderen@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9935-4364>

Dr. Gülderen DURNA, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

İstanbul, Türkiye

Dr. Gülderen DURNA, Marmara University, Faculty of Theology

İstanbul, Turkey

**Ali COŞKUN**

Prof. Dr. Ali COŞKUN, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

İstanbul, Türkiye

Prof Dr. Ali COŞKUN, Marmara University, Faculty of Theology

İstanbul, Turkey

**Makale Bilgisi / Article Information**

<http://dx.doi.org/10.29238/tbd.2007.46392>

**Makale Türü / Article Types:** Araştırma Makalesi / Research Article

**Geliş Tarihi / Received:** 16.09.2020

**Yayın Tarihi / Published:** 25 Aralık / December 2020

**Yayın Sezonu / Pub Date Season:** Aralık / December 2020

**Cilt / Volume:** 29

**Sayfa / Pages:** 143-164

Copyright © Published by Toplum Bilimleri Dergisi – Journal of Social Sciences.

All rights reserved [www.toplumbilimleri.com](http://www.toplumbilimleri.com)

## **GÖRME ENGELLİ BİREYLERDE DİNİ SOSYALLEŞME ARAÇLARI<sup>1</sup>**

### **ÖZET**

“Görme Engelli Bireylerde Dini Sosyalleşme” adlı bu makalede, görme engelli bireylerin dini sosyalleşme süreci; araçlar, imkan ve sınırlılıklar açısından değerlendirilmektedir.

Toplumun dezavantajlı gruplarından biri olan görme engelli bireyler, çocukluk, ergenlik ve yetişkinlik dönemlerinde dini bir benlik ortaya koymaktadır. Bu dönemlerde engellilik durumunun getirdiği olanak ve kısıtlamalar, görme engelli kişiyi olumlu/olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Ayrıca aile, arkadaş grupları ve kitle iletişim araçlarının dini sosyalleşme sürecinde önemli bir işlev üstlendiği görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışma, görme engelli bireylerin dini sosyalleşme sürecinde etkin olan araçların anlamlarını betimlemeyi hedeflemektedir.

Teorik bölümde dokümantasyon yönteminden, uygulama bölümünde ise derinlemesine görüşme yönteminden faydalanılmıştır. Araştırma, İstanbul başta olmak üzere Gaziantep, Eskişehir, Adana, Konya, Ankara ve Antalya gibi farklı illerde yaşayan katılımcılarla gerçekleştirilmiştir. Katılımcılara kartopu örnekleme ulaşılmış olup bu çalışma, amaçlı örnekleme desteklenmiştir. Örneklem grubu, 18-65 yaş arasında 32 erkek, 26 bayan toplam 58 katılımcıdan oluşmaktadır. Araştırma sonucunda, görme engelli bireylerin dinisosyalleşmesinde ailenin tutum ve davranışları, rol modelliği ve çocukla iletişiminin birincil öneme sahip olduğu tespit edilmiştir. Aile faktöründen sonra, eğitimin bireyi inanç bakımından şekillendirdiği anlaşılmıştır. Ayrıca kitle iletişim araçlarının bu doğrultuda destekleyici bir unsur olduğu da görülmüştür.

Sosyalleşme olgusunun engellilik ve din bağlamında analiz edildiği bu çalışma, ülkemizdeki görme engelli bireylere yönelik dini araştırmalara yol gösterecek nitelikte sayılabilir. Bir görme engellinin, dini benliğini nasıl inşa ettiğine dair bir resim çizerken, bu safhada ne gibi sorunlarla karşılaştığı, bu sorunlarla nasıl baş ettiği ve bu sorunların bireyin dini sosyalleşmesini ne yönde etkilediği yansıtılmaktadır. Böylelikle görme engelli bireyler için nitelikli bir dini sosyalleşme sürecinin gerek toplumsal gerekse yasal düzenlemelerle gerçekleştirilmesine bir katkı sunması amaçlanmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Görme Engelli Birey, Dini Sosyalleşme, Aile, Arkadaş Grupları, Medya

### **THE RELIGIOUS SOCIALIZATION AGENTS FOR VISUALLY DISABLED INDIVIDUALS**

#### **ABSTRACT**

In the study titled “Religious Socialization of the Visually Disabled Individuals,” the process of religious socialization of the visually disabled individuals is evaluated in terms of process, agents,

<sup>1</sup> Bu Çalışma 1.Yazarın 2. Yazarın Danışmanlığında Görme Engellilerde Dini Sosyalleşme doktora tezinden türetilmiştir.

possibilities and limitations. One of the disadvantaged groups in society, the visually disabled manifest a religious self in their childhood, adolescence and adulthood. In these periods, potentials and restrictions resulting from the state of disability may affect the visually disabled positively or negatively. Furthermore; the agents such as family, peer groups and mass media may function remarkably in the process of religious socialization. The effectiveness of these agents may have various meanings. Therefore the study aims to describe the meanings of the agents for the visually disabled.

While documentation is used in the theory section, in-depth interview technique is applied in the practice section. The research was carried out with participants from various cities of Turkey such as İstanbul, Antep, Eskişehir, Adana, Konya, Ankara and Antalya. The participants were reached through a snowball sample while the interviews were conducted with a purposive sample. The sample group consists of 32 men and 26 women, 58 individuals in total, in the age group of 18-65. As a result of the study, it is understood that family's attitude, behaviour, role modelling and communication and interaction with the disabled has been the primary factor in their religious socialization. Apart from family, schooling has influenced the construction of individual's belief. Moreover, mass media has supported the process positively.

The study, in which the phenomenon of socialization is analyzed in the context of disability and religion, may be considered as a guide for the other religious studies related to the visually disabled in Turkey. While the construction of Muslim self of the visually disabled is portrayed, it is also reflected what kind of problems are dealt with and how these matters affect the religious socialization of the individuals so that it is aimed to contribute for an effective religious socialization of the visually disabled through social and legal regulations.

**Key Words:** The Visually Disabled Individual, Religious Socialization, Family, Peer Groups, Media

## **GİRİŞ**

Tarihten günümüze engelliler; acziyet, yük, koruma, ceza, imtihan ve işlevsizlik gibi farklı şekillerde damgalanmıştır. Dönemin siyasi ve sosyoekonomik koşulları çerçevesinde; engelli bireye acziyet yükleyen geleneksel modelin yerini zamanla bireye fiziksel bozukluk atfeden tıbbi model almıştır. Engelli bireylerin sorununu tam manasıyla temsil edememesi nedeniyle, engelliliğin toplumdaki kısıtlamalardan meydana geldiğini dile getiren sosyal model ortaya çıkmıştır. Bu değişim sürecinde görme engelli bireyler de kendisine eğitim, sosyal ve istihdam gibi alanlarda yer edinmeye başlamıştır. Aynı doğrultuda, kurumsal bir yapılanmaya girilerek görme engellilere yönelik faaliyetler düzenlenmeye başlamıştır. Bu kurumsal reformlar, görme engelli bireylerin dini hayatlarına da çeşitli şekillerde yansımaktadır. Engellilerin akranlarıyla birlikte eğitim almasını öngören yasal düzenlemeler ve kota uygulamasıyla engellilerin istihdam

edilmesini sağlayan uygulamalar, görme engelli bireylerin sosyoekonomik statüsünü etkileyerek bireyin toplum yaşamına katılımını da belirlemektedir. Toplumdaki dezavantajlı kesimin %1’lik dilimine tekabül eden görme engelliler; bireysel, sosyal ve manevi açıdan pek çok farklılıklar deneyimlemektedir.

Toplumdaki her bireyin dini sosyalleşme araçlarını temsil eden aile, arkadaş grupları, okul, cami kursları, kitle iletişim araçları ve sosyal medyanın görme engelli bireyler açısından deneyimlenme biçimleri analiz edilmektedir.

Mekanik dayanışmanın görüldüğü geleneksel topluma bir şekilde eklenenebilen görme engelli birey, daha çok bakıma ve yardıma muhtaç kimse olarak görülmekte ve kişinin engeli aile fertleri tarafından tonere edilmektedir. Diğer yandan endüstrileşmenin doğurduğu organik dayanışma sonucunda, bireylerin farklı iş dallarında uzmanlaşmaları ve çalışmaları beklenmektedir. Bu durumda işlevi kısıtlanan ya da üretim dışında kalan görme engelli birey, sistemin dışına itilmektedir. Sisteme dâhil olmak, sağlıklı olabilmeyi de mecbur kılmaktadır. Dolayısıyla görme engelli bireyin, belirli bir tedavi kapsamında görme yetisini kazanarak toplumun doğal akışına katılabileceği anlayışı doğmaktadır. Modelin odak noktasını, bireyin bedenindeki yeti yitiminden kaynaklanan işlevsel sınırlılıkların kişisel sorunla bağdaştırılması oluşturur.<sup>2</sup> Diğer bir ifadeyle tıbbi model, engelliliği bütünüyle bireyin bedeninde konumlandırır. Dolayısıyla, iyileşmesi beklenen fiziksel engellilik durumu, bireyin hastalığına odaklanır çünkü tıbbi model, engellilik durumunu hastalık olarak kabul eder. Benzer şekilde, sorun ve tedavi bireyde başlayıp biter. Doktor-hasta ilişkisi, güç eşitsizliğini de yansıtır. Bu noktada, Parsons’un hasta-doktor ilişkisini açıkladığı dört temelden söz edilebilir: Birinci unsur, kişi hastalığını kabul etsin ya da etmesin, sistem içerisinde yer alan bireyin hastalığına toplum nazarında bir meşruiyet kazandırılır. Dolayısıyla birey, sistem geçici bir süre de olsa toplumda oynadığı rollerin getirdiği sorumluluklardan muaf tutulabilir. İkinci temeli oluşturan bu sorumluluk muafiyeti neticesinde hasta-sağlıklı ayrımı net bir şekilde yapılarak sağlık durumu yüceltilir. Diğer bir husus, kişinin iyilik halini isteme zorunluluğudur. Son olarak bu iyilik halinin sağlanabilmesi için hasta, doktorla gerekli işbirliğini yapmalıdır. Parsons, burada hem hastaya hem de doktora işlev kazandırmaktadır.<sup>3</sup> Engelliler açısından bu kurama bakıldığında, engel durumunun süreklilik arz etmesi öncelikli bir problem teşkil eder fakat toplumsal mekanizmaların işleyişine ket vurmadağı sürece engel, “engel” olarak görülmeyebilir. Öte yandan, gündelik hayatta, hasta her ne kadar doktorla işbirliği yapmak

<sup>2</sup> Colin Cameron, Sally French ve John Swain, *Controversial Issues in a Disabling Society*, Open University Press, New York, 2003, s.22

<sup>3</sup> Talcott Parsons, *The Social System*, The Free Press of Glencoe, New York, 1951, s.439

istese de, gerek sistemin çok parçalı bir şekilde işlemesi gerekse doktorların hastayı sosyal bir varlıktan ziyade tıbbi bir meta gibi algılaması bu yaklaşımı çürütmektedir.

Endüstriyel kapitalizmin hâkim olduğu 20. yüzyılın ilk yarısında, tıp ilminin gelişmesiyle tıbbi modelin önemsendiği anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda engellilik, tedavi edilebilecek bir durum olarak değerlendirilir. Böylelikle engelli bireyin bedeninin bir makine gibi onarılarak gündelik hayatın işleyişine “normal” olarak katılması hedeflenir. Engelli olmayan bireylerle kıyaslanan engelli kimseler; aşağılık, bozukluk, sapma ve patoloji halinde normatif olarak değerlendirilir. Öte yandan toplum bireyi salt tedavi odaklı değerlendirdiğinde; mimari, medya ve kamu hizmetleri gibi alanlardaki uygulamaları göz ardı edebilir.<sup>4</sup> Ayrıca “normallik” kapsamına dahil edilmek istenen engelli birey, gerekli cerrahi uygulama ve fiziksel rehabilitasyona tabi tutularak toplumun normlarına dönüştürülmesi gereken bir boyut taşır.<sup>5</sup> Dolayısıyla tıbbi modelin, engelli bireyi damgaladığı ver marjinalleştirdiği söylenebilir. Goffman’ın ifadesiyle damgalama, bireyin haysiyet kırıcı bir tutumla karşı karşıya kalma sürecidir.<sup>6</sup> Normal ve anormal sınıflaması yaparak, engellilere yönelik ayrımcılığı güçlendirdiği iddia edilebilir. Tıbbi model olarak karşımıza çıkan bu yaklaşım, engelli bireyi patolojik bir vaka olarak değerlendirmekten öteye geçememesi nedeniyle eleştirilmektedir. Bu modele tepki olarak sosyal model ortaya çıkmıştır. Sosyal modele göre bireyin yaşamındaki kısıtlılıklar, çeşitli toplumsal faktörlerden kaynaklanmakta olup, engel durumu bireyi, toplum yaşamına katılma hususunda geri planda bırakmaktadır. Dolayısıyla kültürel ve ideolojik sınırlılıkların kaldırılmasıyla, engellilik durumunun aşılabileceği düşünülmektedir. Modelin, engelli bireylerin kendini ifade etme imkânı sunmasıyla, engelli bireyler kendi sorunları kapsamında karşılaştığı engelleri, başa çıkmak zorunda oldukları baskıcı tutumları, kendilerine atfedilen düşük beklentileri ve kısıtlı seçenekleri dile getirme fırsatı bulmuştur.<sup>7</sup>

Eğitim, istihdam, sosyal ve teknoloji gibi alanlarda çeşitli dezavantajlarla karşılaşan görme engelli bireylerin dini sosyalleşme sürecindeki yaşantıları, sosyal model çerçevesinde incelenmektedir.

Aile, arkadaş, öğretmen, cami cemaati ve dini cemaat/tarikat gibi toplumdaki grupların görme engelli bir kimseye karşı sergilediği yaklaşımların, bireyin dini gelişimini

---

<sup>4</sup> Rebecca Raphael, *Biblical Corpora Representations of Disability in Biblical Literature*, T&T Clark International, New York, 2008, s.6.

<sup>5</sup> Esra Burcu, *Engellilik Sosyolojisi*, Ankara: Anı Yayıncılık, 2015, s.28

<sup>6</sup> Vehbi Ünal, *Engellilerde Toplumsal Bütünleşme ve Dindarlık*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2016, s.43-48.

<sup>7</sup> Cameron ve diğerleri, *a.g.e.*, s.25.

olumlu/olumsuz yönde nasıl etkileyebileceği araştırılmaktadır. Bu bağlamda birey, Müslüman bir “ben” kurabilirken, sosyal ve dini yapı karşılığı neticesinde gayrimüslim bir benlik de geliştirebilmektedir. Bu süreçte ise, ailenin temel dini sosyalleşme unsuru olma özelliğini koruduğu görülmektedir. Ebeveyn-çocuk ilişkisi, ebeveyn rol modelliği, bireyle gerçekleştirilen dini eylemler, ailenin görme engelli bireyin gereksinimlerine dair farkındalık düzeyi, ebeveynin eğitim ve ekonomik durumu gibi unsurlar, aileye bakan temel belirleyiciler olarak karşımıza çıkmaktadır. Hayatın ilerleyen safhalarında karşılaşılan arkadaş grupları ve medyanın, görme engelli bireyler üzerindeki dini yansımaları da kayda değer görülmektedir.

Örneklem olarak seçilen görme engelli bireylerin yansıttıkları deneyimler doğrultusunda, bireylerin engel durumu, cinsiyet, yaş, aile yapısı, meslek, sosyal çevre, kitle iletişim, dini gruba müktesebat gibi farklı unsurların, dini tecrübelerini nasıl etkilediğini anlamlandırabilmek çalışmanın gayelerinden birisidir.

Gerek ulusal gerekse uluslararası literatürde, sosyalleşme olgusu üzerine pek çok kitap ve makale kaleme alınmıştır. Ülkemizde yürütülen araştırmalar incelendiğinde de çocuk, kadın, mahkûm, göçmen ve yaşlı gibi dezavantajlı grup kapsamında değerlendirilen kimselerin sosyalleşme ve dini sosyalleşme ekseninde farklı çalışmalara konu olduğu tespit edilmiştir. Öte yandan dezavantajlı kategorisinde olan engelli grubu, bu inceleme dışarısında bırakılmıştır. Yapılan bu çalışma vasıtasıyla, literatürün eksik kalan bu kısmı cüzi de olsa tamamlanmaya gayret edilmiştir.

Tıp, psikoloji, eğitim, ilahiyat ve hukuk dallarında engelli bireyleri konu alan pek çok araştırma yürütülmüştür. Öte yandan engellilik olgusunun toplumsal bir mesele olarak kavranmasına paralel olarak sosyoloji ve bilhassa din sosyolojisi özelinde, engelliliği irdeleyen çalışmaların son derece sınırlı olduğu söylenebilir. Benzer şekilde zihinsel, işitme ve ortopedik engel türleri çerçevesinde yürütülen araştırmalarda, görme engel grubuna yönelimin eksikliği hissedilmektedir. Özellikle görme engel grubunu yörüngesine alan bir çalışma olması hasebiyle, engel grubuna mensup bireylerin kendi zihin ve eylem dünyasını birincil kaynaktan aktarmakta ve bireylerin deneyimlerini geniş çapta irdelemeyi amaçlamaktadır.

## **YÖNTEM**

Yıldırım ve Şimşek’in ifadesiyle “nitel araştırma; gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin

izlendiği yöntemdir.”<sup>8</sup> Sosyal olguları bağlı olduğu çevre içerisinde araştırmayı ve anlamlandırmayı önemseyen bu çalışma kapsamında, görme engelli bireylerin dini sosyalleşme süreçleri, bu süreçte yaşadıkları olumlu ve olumsuz deneyimler ve çözüm önerileri betimlenmeye çalışılmıştır.

Fenomenolojik desenin kullanıldığı bu araştırmada, kişilerin deneyimlediği bir olguyu anlamaya yönelik bir yol takip edilmiştir. Bu doğrultuda, görme engelli bireylerin dini sosyalleşme olgusuna dair edindiği deneyim ve bu olguya yüklediği anlamlar resmedilmiştir. Öncelikle dini sosyalleşme olgusunu deneyimleyen “engelli grup” tanımlanmış olup, daha sonra “dini sosyalleşme” olgusu betimlenmiştir. Moustakas’ın deyimiyle, bu betimleme, katılımcıların neyi, nasıl deneyimlediklerinden oluşur.

Veri toplama süreci, söz konusu olguyu deneyimleyen kişilerle yapılan görüşmelerden müteşekkildir. Heterojen bireylerden oluşmasına dikkat edilen katılımcılarla yapılan derinlemesine görüşmelerde olabildiğince farklı anlam dünyalarına ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu bireyler arasında farklı görme rahatsızlıkları olan bireyler tercih edilmiştir. Doğuştan görme engelli olan bireylerin yanı sıra, farklı yaşlarda görme yetisini kaybeden bireylerle de görüşülmüştür. Katılımcılar arasında ilkökul, lise, üniversite ve yüksek lisans gibi farklı eğitim düzeylerinden bireyler bulunmaktadır. Eğitim düzeylerindeki çeşitlilik, bireyler arasındaki mesleki farklılığı da etkilemiştir. Bu bağlamda öğretmen, memur, ev hanımı, işçi, malulen emekli, yazılım uzmanı, din uzmanı ve avukat gibi engelli bireylerin yöneldiği meslek grupları karşımıza çıkmıştır. Bunlara ek olarak, çeşitli çocukluk ve gençlik yaşantıları olan katılımcılar ışığında; İslam’ın yanı sıra farklı inançların oluşum süreçleri de bu deneyimler ekseninde tespit edilmiştir.

Chadwick’in ifadesiyle, sosyolojik yöntemle neredeyse eş anlamlı olarak kullanılan yöntem olan görüşme,<sup>9</sup> çalışmamızda öncelikli veri toplama aracı olarak işlev görür. Stewart ve Cash görüşmeyi, önceden belirlenmiş ve ciddi bir amaç doğrultusunda gerçekleştirilen soru sorma ve yanıtlamaya dayalı karşılıklı ve etkileşimli bir iletişim süreci<sup>10</sup> olarak tanımlar. Patton’un da ifade ettiği gibi, görüşmenin amacı bireylerin iç dünyasına girmek ve onların bakış açılarını anlamaktır. Araştırma kapsamına giren katılımcıların deneyimleri, tutumları ve görüşlerini, duygularını ve inançlarını yansıtmada noktasında verimli bir bilgi kaynağı olduğu için görüşme tekniğine başvurulmuştur.

Engelli bireylerin yaklaşık %1’ini görme engelli bireyler oluşturmaktadır. Bu doğrultuda 58 görme engelli bireyle görüşülmüştür. Bu bireylerden 32 tanesi erkek iken,

<sup>8</sup> Ali Yıldırım-Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 9. Baskı, Seçkin Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.38.

<sup>9</sup> Chadwick, 1984, s.102’den Akt. Yıldırım ve Şimşek, *a.g.e.*, s.159.

<sup>10</sup> Steward ve Cash, 1985, s.2’den Akt. Yıldırım ve Şimşek, *a.g.e.*, s.148.

26 kişi ise kadınlardan müteşekkildir. 18-65 yaş arasındaki katılımcıların, çoğunluğu orta yaş döneminde olan 35-45 yaş arasındaki bireylerden oluşmaktadır. Okuryazarlık belgesi olan kadın katılımcı gibi doktora eğitimine devam eden kadın katılımcı da mevcuttur. Bu aralıkta ise kadınların büyük bir çoğunluğu lise mezunu olup eğitimlerini örgün eğitimden ziyade açıktan eğitim ile tamamlamıştır. Dolayısıyla kadınlarda iş hayatına katılma ve istihdam oranı da eğitim düzeyine bağlı olarak düşüktür. Erkek katılımcılar ise örgün eğitim almış ve öğretmenlikten avukatlığa pek çok meslek dalında kendisine yer edinmiştir. Ayrıca kırsal alanda yetişmiş bireyler, örgün eğitime katılamamıştır. Diğer taraftan ya ailenin köyden kente göç etmesi ya da engelli bireyi yatılı okula göndermesi sayesinde bireyler eğitim hayatına dâhil olabilmıştır. Eğitim hayatındaki devamlılık ve başarıyla, bireyler sağlıklı bir benlik inşa edebilirken, uzaktan eğitimini sürdüren bireyler toplum hayatına katılım hususunda daha çekimser kalmıştır. Bu da farklı engellilik profillerinin şekillenmesine neden olmuştur. Gerek kadın gerekse erkek katılımcıların dini yaşayışa dair teorik ve pratik bir anlayışa sahip bireyler olmasına dikkat edilmiştir. Öte yandan katılımcıların; yaş, meslek, aile yapısı, yetiştiği çevre, sosyoekonomik durum gibi nitelikler açısından olabildiğince farklı kimselerden oluşmasına dikkat edilmiştir. Çalışma kapsamına dâhil edilen muhafazakâr ve liberal Müslüman katılımcıların yanı sıra deist, agnostik ve ateist inancı benimsemiş kimselere de yer verilmiştir. Böylelikle farklı inançlara mensup daha geniş bir kitlenin dini sosyalleşme süreci betimlenmeye çalışılmıştır.

## **BULGULAR**

Yapılan araştırmalar neticesinde, dini inanç ve tutumların oluşumunda, ilk çocukluk dönemindeki aile ilişkilerinin belirleyici rol oynadığı tespit edilmiştir. Çocuğun dine olan ilgisi; yetişkinlerin ilgi, destek, teşvik ve örnek olmalarına göre değişmektedir. Çocuğun aile içerisinde deneyimlediği dini yaşantı; aile yapısı, aile üyelerinin dine ilgi düzeyi, dini eğitimde izlenen yöntem ve alışkanlıklara göre farklı sonuçlar<sup>11</sup> da doğurabilmektedir. Çocuğa dini bilgiler, söz ve hareketler şeklinde mekanik olarak öğretilir.<sup>12</sup> Dinin temel prensiplerini başlangıçta öğretebilmek adına, dualar ve ibadet şekilleri tekrar tekrar gösterilir. Somut işlem döneminde olan çocuğun dini eğitimi, basit ve anlaşılır düzeyde yapılarak, çocuğun deneyimi doğrultusunda anlam kazanır. Öte yandan çocuğun gelişim özellikleri bağlamında yeni yöntemlerin kullanılması, çocuğu sıradanlıktan kurtararak, ilgisini de canlı tutmaya yarayacaktır.

## **Aile**

<sup>11</sup> Hökelekli, *a.g.e.*, s.276.

<sup>12</sup> Hökelekli, *a.g.e.*, s.277.



Görme engelli bireylerin din eğitiminin dayanakları, aile bireylerinin rol modelliği, anne babanın bildiği dini öğretiyi çocuğuna aktarması, cami kursları ve özel hocalar şeklinde belirtilebilir. Diğer bir ifadeyle geleneksel din eğitimi, kurumsal eğitim ve karma eğitim modeli olarak özetlenebilecek bu modeller, ailelerin çocuğunu dini anlamda eğitmek amacıyla başvurdukları yöntemlerdir. Görme engelli bireylerin ebeveynlerinin eğitim düzeyleri göz önünde bulundurulduğunda, çoğu katılımcının kurumsal eğitim diyebileceğimiz yaygın ve örgün eğitime gereksinim duyduğu anlaşılmaktadır. Ailenin muhafazakârlık durumu doğrultusunda ailenin dini yaşantısını gözlemleyerek modelleyen çocuğun bu eğitime cami kursları ve din kültürü dersleriyle devam ettiği görülmektedir. Diğer taraftan dini inancı bireysel düzlemde yaşanması gereken bir olgu şeklinde değerlendiren aileler, inanç noktasında çocuğuna herhangi bir telkinde bulunmamaktadır. Bu durumun geçerliliği Müslüman Alevi ailelerde daha çok öne çıkmaktadır. Dine seküler bir pencereden bakan bu gibi aileler, cemaat ruhundan ziyade bireyselliğe önem vererek, dini özel alanda deneyimlemektedir. Örneğin dini seküler bir düzlemde yorumlayan aile ortamında yetişen K54 (kadın, 37, avukat), ailesinin din eğitimine dair bir girişimde bulunmadığını şu şekilde açıklamaktadır: “Zaten Aleviyiz. Ailem beni serbest bıraktı. Herkes kendi seçimlerini özgürce yaşıyor. Mesela babam oruç tutmaz. Annem düzenli olmasa da oruç tutar. Alevi olarak normalde muharrem ayında oruç tutulurken, ramazanda da oruç tutmamız tuhaf karşılanmaz. Ailem dini bireysel görüyor. Onlara göre din, herkesin kendi içinde yaşadığı bir şeydir.”

Ailede din eğitimi söz konusu olunca, genellikle annelerin öne çıktığı görülmektedir. Çocuğuna model olabildiği gibi, yaygın eğitim dâhilinde çocuğunu cami kurslarına gönderen anne figürü, dini sosyalleşme sürecinde belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bilgiler doğrultusunda din eğitiminde annesinin rolüne dikkat çeken K3 (erkek, 52, emekli esnaf), eğitim sürecinden şöyle bahsetmektedir: “Muhafazakâr bir aileden geliyorum. Annem, dinine çok bağlı bir kadındı. Ciddi bir din eğitimi almamış, kulaktan dolma bilgilerle ibadetlerini yerine getiriyordu. 19 yaşına kadar annemin baskılarıyla, çok değerli hocalardan dersler aldım. Böylelikle dini anlamda öğrenilmesi gerekenlerin birazını almışım.”

Küçük yerleşim yerlerinde geniş bir aile yapısında yetişen bireyler, annesinin yanı sıra dede ve nine gibi aile büyüklerini de modellemiştir. Çoğunlukla ilkökul düzeyinde eğitim almış aileler, geleneksel ve dini inancı bütünleştirmektedir. Dolayısıyla atadan görülerek nesilden nesile aktarılan dini uygulamaların bilgisine yeterli düzeyde hâkim olamayan aileler, çocuğu belirli bir yaştan sonra yaygın ve örgün din eğitimiyle desteklemiştir. Ayrıca namaz ve oruç gibi dini pratiklerle çocuğa örnek teşkil eden aile, din

eğitiminin ahlaki boyutunu da önemsemiştir. Dini inancını tatbik eden bir ebeveyne sahip olan K15 (kadın, 24, memur), maneviyatı üzerinde aile modelliğine şu sözleriyle dikkat çekmektedir: “Annem ve babam dinine düşkün ve ibadetlerini yerine getirmeye çalışan insanlar. Ben de küçüklükten beri onları kendime örnek alarak hayatıma devam ediyorum. Annem babam namaz kılarken sürekli onları takip ederdim. Namazın nasıl kılındığını, okunacak sureleri öğrenmek istediğimi söyledim. Annem de namazın vakitlerini, rükûlarını, sure ve duaları öğretti. Namaz kılmaya başladığımda annem de hep yanımdaydı. Yanlışım olduğunda beni uyardı. Daha sonrasında ise görme engelliler için açılan Kuran Kursuna göndererek, kabartma Kuran öğrenmemi de sağladılar.”

Sonuç olarak çocukluğunu yatılı okullarda geçiren katılımcılar, ailesiyle mesafeli bir bağ geliştirmiştir. Ayrıca ailenin eğitim düzeyi gereği dini konulardaki bilgisizlikleri ve geleneğe bağlılıkları nedeniyle, ailenin inancına tepkisel bir duruş sergilenmiştir. Bu duruma istinaden, ergenlikte başlayan sorgulama, araştırma ve okuma sürecini, üniversiteden sonra gayrimüslim bir kimlik benimseyerek tamamlamışlardır.

### **Arkadaş Grupları**

Sosyalleşme sürecinde aileden sonra en etkili olan araç, akran ve arkadaş gruplarıdır. Çocukluk döneminde daha çok ailesiyle iç içe olan birey, aile etkisinde benliğini inşa ederken, ergenlikten itibaren arkadaş etkisine daha açık olmaya başlar. Bireylerin tutumları, 12-30 yaş arasında belirgin hale gelerek, son şeklini alır.<sup>13</sup> Bu dönemde tutumların oluşmasında akran ve arkadaş grupları, kitle iletişim araçları ve diğer kaynaklardan edinilen bilgi olmak üzere<sup>14</sup> üç etkenden söz edilebilir. Bu yaş aralığının arkadaş çevresinde geçirildiği düşünülürse, bireyin sosyalleşmesinde arkadaş çevresinin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Bireyin dini sosyalleşmesi üzerinde arkadaş etkisine dair iki görüş belirmektedir: Bunlardan birisi; arkadaş grubunun etkisinin anne babanınkini tamamlar mahiyettedir ve olumlu yöndedir. Diğer yaklaşıma göre ise, akran ve arkadaş etkisi, anti sosyal olup, anne babanın etkisini azaltacak şekilde olumsuz yönde faaliyet gösterir.<sup>15</sup> Arkadaş gruplarını aileden daha baskın kılan şey ise, bireyin hoşlandığı ve kolay ilişki kurabildiği kimseleri otorite olarak kabul etmesidir.<sup>16</sup> Dolayısıyla birey, aidiyet duygusuyla bağlı olduğu arkadaş grubunun inanç, norm ve değerleriyle şekillenir.

Müslüman ve gayrimüslim bireyler, sosyal çevresini oluştururken arkadaş gruplarının benzer düşünce ve inanç sistemine sahip olmasına dikkat etmiştir. Dindar bireyler, arkadaş ve akrabalarından dindar olanlarla yakınlık kurmuş ve onlarla iletişim

<sup>13</sup> Doğan, *a.g.m.*, s.110.

<sup>14</sup> Morgan, 1988, s. 375’den Aktaran Doğan, *a.g.m.*, s.112.

<sup>15</sup> Beit-Hallahmi ve Argyle, 1997, s. 98’den Aktaran Doğan, *a.g.m.*, s.120.

<sup>16</sup> Morgan, 1988, s. 375’den Aktaran Doğan, *a.g.m.*, s.118.

halinde olmuştur. Benzer şekilde gayrimüslim bireyler de ötekileştirileceğini düşündüğü çevreden uzaklaşarak din dışı ortamlarda sosyalleşmişlerdir. Ayrıca eğitim, evlilik ve iş gibi nedenlerle ortamını değiştiren bireylerin, sosyal çevresini daha kolay inşa ettiği anlaşılmaktadır. İnanç noktasında hayat felsefesini olgunlaştıran K50 (erkek, 44, yazılım uzmanı, ateist), sosyalleşebileceği alanı kendisinin oluşturduğunu şu şekilde ifade etmektedir: “Üsküdar’da oturuyorum. Burası daha çok dindar kesimin yaşadığı bir yer. Dolayısıyla daha rahat sosyalleşebileceğim, dinle ilgisi olmayan alanları tercih ediyorum.” Benzer şekilde sosyal çevresini kendisi belirleyen K47 (erkek, 39, agnostik) dinle alakası olmayan insanlarla diyalog kurduğunu ve dindar insanlardan uzak durduğunu belirtmektedir.

Evlilik öncesi ve sonrası sosyal çevresini kıyaslayan K6 (kadın, 31, memur istifa, Müslüman muhafazakâr), kişiliğinin oturması ve değişen sosyal konumunun etkisiyle, çevresini kendi inancı doğrultusunda nasıl şekillendirdiğini şöyle açıklamaktadır: “Evlendikten sonra başka bir şehre taşındım. Oradaki insanlar daha farklı. Bu çevreyi seçerek oluşturduğum için daha iyi olduğunu düşünüyorum çünkü İslam’a teslimiyet noktasında daha bilinçli ve okumuş insanlar.” Eşinin de bilinçli ve Muhafazakâr bir Müslüman olduğunu belirten K6, evliliğin yeni bir sosyal çevre inşa etme sürecinde olumlu bir işlev üstlendiğini vurgulamaktadır. Bekârlık dönemindeki insanları hayatından çıkaran K6, eşinin çevresinin kendi bakış açısıyla uyuşması nedeniyle bu tür bir tutum sergilediğini belirtmektedir.

Dini sosyalleşme sürecinde kendisi arkadaş ve akrabalarından etkilenebildiği gibi, başkalarını da etkileme payı olan katılımcıların orta yetişkinlik döneminde olan bireylerden oluştuğu görülmektedir. Dolayısıyla belirli bir hayat tecrübesi olan bu kimseler; eğitim, sosyal ve kültürel düzey bakımından çevresini de aydınlatmaktadır. Ayrıca mesleği nedeniyle insanlarla sürekli diyalog halinde olduğu anlaşılan bireyler, inanç ayırımı yapmadan insanlara iyiliği tavsiye etmiş, kötülükten de men etmiştir.

İçselleştirilmiş bilginin hayat pratiklerine dönüşmesi sonucu bireyin kendisinden alt düzeyde bilgi seviyesine sahip insanlardan etkilenerek benliğini değiştirmesi mümkün görünmemektedir. Diğer taraftan dini hassasiyetleri olan ve İslam’ı yaşamaya çalışan katılımcıların yaşam tarzlarına göre olumsuz sosyal çevre olarak adlandırılacak akraba ve arkadaş gruplarından etkilenmedikleri fakat bu durumdan rahatsızlık duydukları görülmektedir.

Sosyal çevrenin bazı katılımcılar açısından tersine dini sosyalleşme aracı olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Dindar bir çevrede yetişen birey, dinden uzaklaşarak gayrimüslim bir kimlik geliştirebilirken, dini yaşamdan uzak olan bir ailede yetişen birey

ise muhafazakâr bir Müslüman olabilmektedir. Alevi bir köyde büyüdüğünü belirten K32 (erkek, 35, öğretmen, deist), tersine dini sosyalleşme sürecinden şöyle bahsetmektedir: “Ailemle yaşarken, Müslümanlığı dibine kadar yaşamış insanım fakat şu anki çevreme baktığımda insanlar İslam’ı yaşıyor, orucunu tutuyor, namazını kılıyorken şimdi de ben bunları yapmıyorum. Yaşadığım çevreye bu konuda aykırıyım.” Ramazan ayında alkol satan bir dükkân işleten K32, alevi geleneklerinin yaşatıldığı bir ortamda, Sünni bir Müslüman kimliğini inşa edebilmektedir. Öte yandan İslam’dan deistliğe evrilen inanç çizgisindeki değişim, bireyin normlara olan zıtlığıyla açıklanabilir. Benzer bir sosyalleşme süreci deneyimleyen K53 (kadın, 48, öğretmen, Müslüman muhafazakâr), inanç farklılığının getirdiği yalnızlık duygusuna şu şekilde dikkat çekmektedir: “Sol görüşlü bir sosyal çevreye sahibim. Akrobalarım benimle zıt istikamette. Siz inancınızı yaşıyorsunuz. Diğer taraftan yakınlarınızda tam tersini yaşayınca, kabullenemeyeceğiniz ortamlar oluyor. Bu gibi hallerde kendi çapımda takılıyorum.” Dini pratikleri yerine getiren K53’ün muhafazakâr yaklaşımını onaylamayan bir ailede büyümesi, bireyin üniversite çağında İslam hakkında okuyup araştırmalar yapması ve inancını taklidi imandan tahkiki imana çevirmesi bireyin sosyal çevresinden bağımsız bir kimlik inşa ettiğini göstermektedir.

#### **Kitle İletişim Araçları**

Dini sosyalleşme ajanlarından birisi de kitle iletişim araçlarıdır. Yazılı medya araçlarından biri olan gazetenin dijital ortama aktarılmasıyla, görme engelli bireylerin erişim sorunu yaşamadan gazete okuyabildikleri tespit edilmiştir. Örneğin sıkı bir gazete takipçisi olduğu anlaşılan K20 (kadın, 24, memur, lisans, Müslüman muhafazakâr), gazetenin kendisine hissettirdiklerini şöyle ifade etmektedir: “Gazete okumak, en büyük favorimdir. Okumadan yapamam. Sabah Gazetesi’ni ve yazarlarını severek okurum. Yeni Akit, Türkiye okurum. Genel olarak gazete ayrımı yapmam ama Cumhuriyet ve Sözcü gibi gazeteleri okumak istemiyorum. Dine hakaret ettikleri için sevmiyorum. Müslüman bir ülkede benim dinime hakaret ediyorlar. Nüfusun %90’ı Müslüman bir ülkede İslam’a aykırı sürmanşetler görebiliyoruz. Gazetenin, kültürel olarak çok büyük bir etkisi var üzerimde.” Gündemden haberdar olmak isteyen gazete okurları, dini içerikli yazıları ve haberleri takip etmektedir. Ayrıca ilgi alanları ve mesleki formasyonu doğrultusunda gazete tercihinde bulunan okurların bu alışkanlığı; bireylerin eğitim düzeyi, okuma alışkanlığı ve farkındalığıyla açıklanabilir. Diğer yandan gayrimüslim okurların alternatif gazeteleri okuduğu ortaya çıkmıştır. Bu da gayrimüslim okurların, mevcut söylemi iktidarla ilişkilendirmesi sonucunda farklı kaynaklara yönelmesiyle açıklanabilir. Bu doğrultuda ana akım gazeteler yerine, internette yayınlanan farklı görüşlerdeki yazar ve yazıları okuduğunu belirten K49 (erkek, 50, memur, lisans, ateist), gazete haberleriyle

düşünce dünyasını nasıl inşa ettiğini şöyle açıklamaktadır: “Düne kadar okuyordum ama artık gazeteye de gerek yok. İnternet mecrasında pek çok haber kanalını takip edebiliyorum. Gazete başlıklarına bakıyorum. Herkesin gördüğünü değil görünmeyeni yakalamaktan yanayım. O yüzden herkesin gördüğü değil de görmediği haberi kovalıyorum. Özellikle takip ettiğim köşe yazarları yok. Yılmaz Özdil ve Sözcü’nün yazarlarını takip ediyorum. Yandaş medyada takip ettiğim kişiler de var. Takım tutar gibi bir tarzım yok. O taraftan da okuyorum. Bu taraftan da okuyorum. Bu kıyaslamalardan sonra kendi kanaatimi belirliyorum.”

Katılımcıların medyaya olan tepkileri, gazete okumayı bırakma ya da farklı mecralara yönelme şeklinde görülebilmektedir. Homojenleşme, özgünlükten yoksunluk ve sermaye tahakkümünde olma, ideolojik bir kontrol aygıtı olarak değerlendirilen medyanın güvenilirliğini zedeleyebilmektedir.

İnternet ve akıllı telefonlar çıkmadan önce, cihaz üzerinden takip edilen radyolar yerini internet ve telefon uygulamalarına bırakmıştır. Ayrıca engelli bireylerin iş yaşamına aktif bir şekilde katılmaya başlamasıyla, radyo; evden dışarı çıkamayan engelli bireylerin can sıkıntısını giderdiği, kültürlendiği ve kendisini eğittiği bir araç olmaktan çıkarak bireylerin yolda, dinlenme esnasında ve (ev) işi yaparken dinlediği bir sese dönüşmüştür. Özellikle radyo dinlemek için vakit ayırmadığı anlaşılan katılımcılardan bazıları, bir işle meşgul olurken radyo dinlediklerini belirtmiştir. İnteraktif bir program kuşağını dinlemeyi tercih ettiklerini belirten katılımcıların ise daha çok gündeme dair konuların tartışıldığı, interaktif katılımın sağlandığı ya da müzik yayını yapan kanalları tercih ettiği anlaşılmaktadır. Gerek muhafazakâr Müslümanların gerekse ateizm ve deizm gibi farklı inançlara mensup görme engelli bireylerin dini inançlarının, radyo dinleme alışkanlıklarında belirleyici bir rol oynadığı söylenemez.

Dini içerikli yayın yapan radyoların, görme engelli bireylerin dini sosyalleşme sürecine önemli katkı sağladığı söylenebilir. Bilhassa internet yaygınlaşmadan önce, görme engelli bireylerin bilgi edinme aracı olarak işlev gören radyoların bazı katılımcıların dini ve sosyal hayatlarında bir takım dönüşümlere de yol açtığı görülmektedir. Görme engelli olduktan sonra, bağımsızlığını kazanarak kendisine yetebilen birey olma sürecinde, engelli bir kimsenin de toplumda var olabileceği algısının oluşmasında ve hayatın içerisine aktif bir vatandaş olarak eklemlenmesinde radyonun dinleyicisine farklı kapılar açabileceği anlaşılmaktadır. 20 yıl öncesi düşünüldüğünde, bilgisayar teknolojileri ve internetin yaygın olmaması nedeniyle, görme engelli bir kimse için radyonun ne denli önem taşıdığı tahayyül edilebilir. Dolayısıyla iletişim kanallarının ve erişilebilirliğin sınırlı olduğu dönemde, radyonun, dinleyicilerine yeni ufuklar açan ve hayatlarını dönüştüren

içerikler sunduğu savunulabilir. Radyonun görme engelli birey için sosyokültürel ve dini bilgi birikiminin oluşmasına büyük bir katkı sağladığını vurgulayan K35 (erkek, 54, özel sektör santral operatörü, Müslüman muhafazakâr), radyonun geçirdiği dönüşümü şu şekilde izah etmektedir: “Aslında ilk kültürümü radyodan aldım. Radyonun benim dini kültürümün oluşmasında çok önemli yeri vardır. Mesela Akra’da Esat Coşan Hoca’nın sohbetleri, tasavvuf müzikleri, tarih ve kültür programlarını dinlerim. Müzik pek dinlemem. Erkam Radyo’da ise sesli gazete programını takip ederim. TGRT ise edebiyat kültürümün gelişmesine katkı sundu. Eskiden çok radyo dinliyorduk. Şimdilerde azaldı. İnternet ve telefonların çıkmasıyla, radyo dinleme sürem azaldı. Daha fazla bilgiye farklı kanallardan erişebiliyoruz. Eskiden gazete okuyamazdınız, kitap okuyamazdınız. Günümüzde ise kitap, dergi ve gazete gibi basılı yayınlara erişilebilirlik kolaylaştı.” Orta yetişkinlik döneminde olan K35’in deneyimlediği engellilik sürecindeki erişilebilirlik durumuyla, içinde yaşadığımız dijital çağdaki erişilebilirlik durumunun farklılaştığı görülmektedir. Dolayısıyla 30 sene önceki bir görme engelli için radyo, elzem bir kültürlenme aracı olabilirken, 2000’li yıllarda doğan görme engelli çocuğun radyoya daha farklı anlam ve işlev yükleyebileceği söylenebilir. Bu durumun ortaya çıkması ise, bilişim teknolojilerinin hızla gelişip yaygınlaşması ve bir engellinin erişebilirliğinin artmasıyla izah edilebilir.

Görsel bir kitle iletişim aracı olan televizyonun, görme engelli bireylerin hayatında kayda değer bir anlam taşımadığı görülmektedir. Görsel öğelerden mahrum olmalarına karşın, televizyondaki içeriklerin analizini yapan katılımcılar, televizyonun toplumsal değerleri yozlaştırıcı etkisine dikkat çekmektedir. Katılımcıların nazarında televizyonun toplum yapı ve değerlerine tesir etmesi bakımından sosyolojik bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Benzer şekilde izleyicinin ruh haline sirayet edebilmesi yönüyle de psikolojik rahatlık ya da huzursuzluk veren bir makineye dönüştüğü ifade edilebilir.

Sonuç olarak iletişim teknolojisindeki gelişmelerle, televizyonun yerini farklı iletişim kanalları almıştır. Dolayısıyla reklamlarla izleme anı bölünen seyirciler, beklemek zorunda kalmadan takip edebilecekleri içerik üreten Youtube ve Netflix gibi mecraları tercih etmektedir. Ayrıca içeriğin yetersiz ve anlamsız bulunması, televizyonun bireyler üzerinde uyandırıcı etki yapması, iktidar söyleminin televizyon kanallarına hâkim olması gibi nedenler televizyona olan ilgiyi sonlandırmıştır.

Görme engelli bireylere bilgi dünyasının kapılarını açan internet, katılımcıların çoğu tarafından etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Kitap okumak, ders içeriklerine erişmek, araştırma yapmak, sohbet, vaaz, ilahi, kitap gibi dini içeriklere ulaşmak, engelliliğe dair pratik bilgiler edinmek, teknolojiyi yakından takip etmek, sağlık, kültür,

siyaset ve dini konularda araştırma yapmak için internete başvurulduğu görülmektedir. Öte yandan katılımcılardan bazılarının gerek teknoloji hakkında yeterli bilgiye sahip olmaması gerekse vakit yetersizliği ve internete erişimin sınırlı olması nedeniyle internet kullanmadıkları tespit edilmiştir.

Netice itibariyle internet; bireyin gündelik, dini, sosyal, eğitsel, kültürel ve mesleki hayatını olumlu yönde etkileyen, hayatın vazgeçilmez unsurlarından biri haline gelmiştir. Görme engeli nedeniyle ana akım bireylerin kolaylıkla erişebildiği bilgiye ve bilgi kaynaklarına internet sayesinde erişme imkânı bulan birey, internet vasıtasıyla toplumla bütünleşebilmektedir. Kur'an öğrenme ve dinleme, sohbet ve vaaz dinleme, dini konularda araştırma yapma fırsatı bularak dini sosyalleşmesini sürdüren bireyler, internetin sunduğu olanaklar sonucunda hayatını kolaylaştırmaktadır.

Radyo, sinema, televizyon gibi kitle iletişim araçlarının önemini ve işlevini yitirdiği yönünde tartışmalar bulunmaktadır. Öte yandan yeni iletişim teknolojilerinin eski olanın özelliklerini kendi bünyesine katmış, eski olarak nitelendirilen medyanın yeni iletişim teknolojilerin karşısında yeni biçimler geliştirmiş ve gelişmelere uyum sağlamış olduğu görülmektedir.

Günün trendlerine bakma, entelektüel karakterlerin yazılarını takip etme, radyo yayıncılarının, haber kanallarının, devlet kurumlarının ve büyüklerinin açıklamalarını takip etmek amacıyla uygulamanın kullanıldığı söylenebilir. Bu bağlamda Twitter'ın gündem belirleme ve kamuoyunda tepki oluşturan olayları destekleme ya da görüş bildirme gibi hususlarda ön plana çıktığı görülmektedir. Bazı kadın katılımcıların ise Twitter'ı dini kültürlenme aracı olarak kullandıkları anlaşılmaktadır.

31 katılımcı, çeşitli nedenlerle Twitter kullanmadığını belirtmiştir. Bunlar arasında; Twitter'ı ihtiyaç olarak görmeme, ilgi çekici bulmama, erişilebilirlik sıkıntısı, zaman yetersizliği ve sosyal çevredeki kullanım yaygınlığı sayılabilir. Bu tür katılımcıların yanı sıra, geçici olarak Twitter'dan faydalanıp daha sonra kullanmayan kimseler de bulunmaktadır. Geçici olarak Twitter hesabı oluşturan ve daha sonra bu hesabı kullanmayan katılımcılar ise, engelli kotasının %5'e çıkması ve memur istihdamına destek vermek için uygulamayı kullandıklarını belirtmişlerdir.

Herhangi bir etkinlik ya da haber duyurusunda geniş bir kitleye seslenebilme imkânı sunan WhatsApp, görme engelli bireylerin daha kolay organize olması ve yeni arkadaşlıkların kurulması adına faydalı bir sosyal ağ haline dönüşmektedir. Diğer yandan bireylerin zamanlarının çoğunu bu uygulama başında geçirmesi, sosyal medya bağımlılığına da işaret etmektedir. Sınırlı bir sosyal çevresi olduğu anlaşılan katılımcılar için WhatsApp'ın önemli bir sosyalleşme aracı haline geldiği söylenebilir. Dini içerikli

grupların yanı sıra, güncel konular, filmler ve kitaplardan konuşulan grup, telefon ve bilgisayar gibi teknik konuların paylaşıldığı erişilebilir teknoloji ve aile fertlerinden oluşan aile gibi farklı gruplar sayesinde bireylerin video ve bilgi paylaşımı, insanlarla haberleşme, birbirinden dua isteme, gündelik yaşama dair sorunlara çözüm getirme gibi işlevler üstlendiği söylenebilir.

Bazı katılımcılar, televizyonda izleyebilecekleri dizi, haber ve kanallara Youtube vasıtasıyla ulaşabilmektedir. Dolayısıyla iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle Youtube'un radyo ve televizyon işlevi gördüğü söylenebilir. İzleyicilerine kurs ortamı da sunabilen Youtube, özellikle engelli bireyler için eğitimde fırsat eşitliği oluşturmaktadır. Maddi yetersizlik engeli nedeniyle dışarı çıkamama, ailevi destekten yoksunluk gibi durumlarda, sınava hazırlık kurslarına gidemeyecek olan bireyler için Youtube'un uzaktan eğitim işlevi üstlendiği de belirtilebilir. Muhafazakâr Müslüman bazı katılımcıların dini sosyalleşmesinde Youtube'un etkin rol oynadığı söylenebilir. Bilhassa yaz Kuran kurslarına gidememiş ya da birinin desteği olmadan evden dışarı çıkamayan engelli bireyler için Youtube kanalları, dini bir eğitmen olabilmektedir. Farklı mezhep ekollerinin görüşlerini savunan ilahiyatçıların yaptığı tartışmalar, Kur'an ayet ve mealinin okunduğu programlar, dini vaazlar, tecvitli Kur'an dersleri, ilahiler gibi tefsir, fıkıh, hadis alanlarına dair farklı kanallara erişim imkânının, engelli bireylerin dini sosyalleşmesini olumlu yönde etkilediği anlaşılmaktadır. Müslüman olmayan bazı katılımcıların kendi dünya görüş ve inançlarını yansıtan kanallara abone olduğu açığa çıkarılmıştır.

## **DEĞERLENDİRME VE SONUÇ**

Sosyalleşme süreçlerine doğrudan etki eden aile, arkadaş ve akran gruplarından oluşan sosyal çevre ve kitle iletişim araçları, dini sosyalleşme ajanları olarak işlev görmektedir. Çocuğun dini sosyalleşmesinde merkezi bir role sahip olan ailenin görme engelli çocuğuyla kurduğu ilişki, çocuğun dini benlik inşasında belirleyici bir unsur olarak tanımlanmıştır. Diğer bir ifadeyle ailenin görme engelli bireye karşı tutum ve davranışları, ailenin inanç ve değerlerinin benimsenmesinde belirleyici bir hal alabilmektedir. Bu bağlamda ailenin görme engelli bireye karşı yaklaşımları, engeli kabullenememe, aşırı koruma, ilgilenme, destekleme ve normalleştirme şeklinde özetlenebilir. Bu tür tutumların benimsenmesinde ailenin eğitimi, farkındalık düzeyi, çocuğuyla diyalogu ve sosyal çevrenin engellilik algısının etken olduğu söylenebilir. Ailesi tarafından özgüven aşılana, bağımsız hareket becerisi desteklenen ve gündelik yaşam becerilerinde teşvik edilen görme engelli bireylerin kapsayıcı bir anlayışla yetiştirildiği gözlemlenmiştir. Diğer



yandan aşırı korumacı bir tutuma maruz kalan görme engelli bireylerin bağımsız hareket ve günlük hayat becerilerini geliştirme hususunda geride kaldığı görülmüştür. Ailenin benimsediği bu tutumların arkasında, çocuğun görme yetisini kaybetme süreci ve engellilik oranı yatmaktadır. Ayrıca sosyal çevrenin engelli bireye acıma, günahkarlık ve ceza gibi damgalar atfetmesi, ailenin engelli çocuğunu toplum hayatından uzaklaştırarak dışlayıcı bir tutum sergilemesine de yol açabilmektedir. Görme engellilerin genel itibariyle eğitim hayatında ailelerinden destek gördüğü tespit edilmiştir. Bu durum özellikle erkek bireyler için geçerlilik arz etmektedir. Çünkü yatılı okulların azlığı ve kız çocuklarının şehir dışına gönderilmemesi, kızların örgün eğitime katılmasını olumsuz yönde etkilemiştir. Diğer yandan erkeklerin erkeklik vasfı gereği iş hayatına katılma gereksinimindeki zaruret ve mevcut sistemin görme engelliye okumaktan başka bir imkan sunmaması, görme engelli erkek katılımcıların büyük bir çoğunluğunun örgün eğitime katılmasına neden olmuştur. Görme engelli bireylerin sorun yaşadığı alanların başında istihdam ve evlenme süreci gelmektedir. Görme engelli bireyi örgün eğitim hayatında destekleyen aile, söz konusu bireyin evliliği olduğunda aynı desteği vermeyebilmektedir. Benzer şekilde üniversite eğitimi alan bireyin iş sahibi olabileceğine, birey meslek sahibi olana dek inanılmamaktadır. Diğer yandan iş hayatına atılarak ekonomik, evlenerek de sosyal statüsünü yükselten bireyin kendi çabaları doğrultusunda edindiği statüyle birlikte normalleştiği anlaşılmaktadır.

Müslüman ailelerde yetişen görme engelli katılımcıların farklı inanç geliştirmesinin kökeni araştırılmıştır. Bu bağlamda Müslüman ve gayrimüslim bireylerin aile içerisindeki din eğitimi ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Müslüman bir ailede Müslüman bir dini kimlik inşa etme, beklenen doğrultuda gelişen bir dini sosyalleşme sürecidir. Aile içi ilişkiler, aile yapısı, ailenin dini yaşamdaki yoğunluğu, ebeveynin dini bilgisi, rol modelliği, yatılı ve cami yaz kurslarında yaygın eğitim alma gibi faktörler, görme engelli bireylerin dini eğitimini olumlu yönde beslemiştir. Tesettüre girme, namaz kılma, oruç tutma ve dua etme gibi dini ritüellerin gerçekleştirilmesinde annenin rol model alındığı tespit edilmiştir. Engelliliği nedeniyle kabartma Kur'an öğrenimine ihtiyaç duyan bireylerin bu eksiği aile bireyleri tarafından karşılanamadığı için özel kurslara başvurulmuştur. Görme engelli birey böylelikle hem Kur'an eğitimi almakta hem de mevcut dini bilgilerini pekiştirerek geliştirmektedir. Bu gibi yaygın ve örgün eğitim modelleri öncesinde dini bilgi aktarımı ebeveyninden çocuğa doğru gerçekleşirken, eğitim sonrasında süreç etkileşimli bir boyut kazanmaktadır.

Gayrimüslim bireylerin aile ortamı incelendiğinde ise müdahaleci olmayan ebeveynlerin varlığı göze çarpmaktadır. Belirgin şekilde dini eğitime tabi tutulmayan bu

bireyler, üniversite sonrasında dini kimliğini oturtmuştur. İlkokul ve lise yıllarını yatılı okullarda geçiren bu bireylerin ailesiyle mesafeli bir ilişki biçimine sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca birey nezdinde eğitimi düşük olan ebeveynin dini telkinleri de kayda değer bulunmamıştır.

Görme engelli bireylerin dini sosyalleşme araçlarından birisi de akran ve arkadaş gruplarından oluşan sosyal çevresidir. Sosyal çevre başlığında dört yaklaşım tespit edilmiştir: Sosyal çevresini kendisi inşa edenler, sosyal çevresiyle etkileşim halinde olanlar, sosyal çevresinden etkilenenler ve sosyal çevresinden etkilenmeyenler. Sosyal çevresini kendisi inşa eden bireylerin muhafazakar bir tutum takındığı görülmektedir. Gerek Müslüman gerekse gayrimüslim bireylerin, inancına yakın insanlarla arkadaşlık kurduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle Müslüman bireyler, dine mesafeli insanlardan uzak dururken, gayrimüslim bireyler de İslam dışı alanlarda sosyalleşerek, İslami kesimle ilişkiden kaçınmaktadır. Sosyal çevresiyle etkileşim halinde olan görme engelli bireylerin, eğitim ve sosyal gelişmişlik düzeyiyle insanlarla temas kurabildiği gibi, mesleği nedeniyle de bu bilgi alışverişini sağlayabilmektedir. Sosyal çevrenin etki alanında bulunan bireylerin ise arkadaşlarının dindarlık düzeyi ölçüsünde olumlu veya olumsuz etkilendiği tespit edilmiştir. Sosyal çevresinden etkilenmeyen bireylerin gayrimüslimlerden oluşması ilginçtir. Kendi eğitim düzeyinden düşük insanların fikirlerini kayda değer bulmayan bu bireyler, İslam'ı araştırmadan ve kutsal kitabı okumadan dini benimsemiş Müslümanları eleştirerek, tersine bir dini sosyalleşme süreci deneyimlemiştir.

Kitle iletişim araçları, görme engelli bireylerin dini sosyalleşme sürecinde önemli bir yere sahiptir. Gazete, radyo, televizyon ve internetin bu doğrultuda görme engelli bireylerin dini sosyalleşmesi üzerindeki etkisi irdelenmiştir. Gazetenin dijital ortama aktarılmasıyla, görme engelli bireylerin gazete gibi iletişim kaynaklarına erişimi kolaylaşmıştır. Katılımcıların, kısıtlı zamanda olabildiğince fazla bilgiye ulaşma gereksinimlerini, gazetede haberler ve köşe yazılarıyla karşıladığı söylenebilir. Ev işleri, çocuk bakımı, sosyal faaliyetlere etkin katılım gibi gündelik hayatı yoğun ve aktif geçen kadınların, gündemden de mahrum kalmama isteği, bireyin eğitim düzeyi, okuma alışkanlığı ve farkındalığıyla ilişkilendirilebilir. Dini konulara en hızlı şekilde erişebilmek için köşe yazılarına başvurduğu anlaşılan katılımcıların yanı sıra, mesleği gereği sadece dini konular değil siyaset ve ekonomi gibi ülke gündemini ilgilendiren konulara ilişkin bilgi edinmek için gazete okuyan katılımcının siyaset ve ekonomiye dair bir gazete tercih etmemesi, açık görüşlü bir karaktere sahip olması ve farklı kesimlerin bir haberi nasıl yorumladığını analiz ederek kendi görüşleri doğrultusunda anlamlandırmasıyla açıklanabilir. Farklı inançtaki bireylerin ise alternatif medyaya yöneldiği tespit edilmiştir.

Katılımcıların medyaya olan tepkileri, gazete okumayı bırakma ya da farklı mecralara yönelme şeklinde görülebilmektedir. Homojenleşme, özgünlükten yoksunluk ve sermaye tahakkümünde olma, ideolojik bir kontrol aygıtı olarak değerlendirilen medyanın güvenilirliğini zedeleyebilmektedir. İnternetin ortaya çıkmasıyla radyonun şekil değiştirmesi ve eski popülerliğini yitirmesi gibi nedenlerle, görme engelli bireylerin haber, eğlence ve müzik yayını yapan radyoları tercih ettiği görülmektedir. Bu tip radyo dinleyicisinin yanı sıra, dini içerikli yayın yapan radyo dinleyicileriyle de görüşülmüştür. Görme engelli olduktan sonra bağımsızlığını kazanarak kendisine yetebilen birey olma sürecinde, engelli bir kimsenin de toplumda var olabileceği algısının oluşmasında ve hayatın içerisine aktif bir vatandaş olarak eklenmesinde radyonun, dinleyicisine farklı kapılar açabileceği anlaşılmaktadır. 20 yıl öncesi düşünüldüğünde, bilgisayar teknolojileri ve internetin yaygın olmaması nedeniyle, görme engelli bir kimse için radyonun ne denli önem taşıdığı tahayyül edilebilir. Dolayısıyla iletişim kanallarının ve erişilebilirliğin sınırlı olduğu dönemde, radyonun, dinleyicilerine yeni ufuklar açan ve hayatlarını dönüştüren içerikler sunduğu savunulabilir. Bazı katılımcılar ise radyo dinlememelerini; bilgisayar teknolojilerinin gelişmesiyle radyoya duyulan ihtiyacın ortadan kalkması ve medya-iktidar bağlamında yayın formatlarının değişmesiyle açıklamıştır. Görsel ve işitsel bir kitle iletişim aracı olan televizyon; kültürel değerleri yozlaştırıcı bir makine olabildiği gibi bilgilendirme aracı olarak da işlev görebilmektedir. Katılımcıların nazarında televizyonun toplum yapı ve değerlerine tesir etmesi bakımından sosyolojik bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Benzer şekilde, izleyicinin ruh haline sirayet edebilmesi yönüyle de psikolojik rahatlık ya da huzursuzluk veren bir makineye dönüştüğü ifade edilebilir. Mesleki sosyalleşmeye de katkı sağlayabilen televizyon; insanlarla iletişim kurarken ortak bir paydada buluşmaya da hizmet edebilmektedir. Diğer yandan televizyondaki içeriğin yeterli ve anlamlı bulunmaması, televizyon izleme alışkanlıklarını da etkilemiştir. Ayrıca televizyonun çocukların gelişimi üzerindeki olumsuz etkisi, uyuşturma etkisi, Youtube gibi mecraların televizyon işlevi görmesi ve siyasi söylemin televizyon üzerindeki tahakkümü gibi nedenler de televizyon izleme alışkanlığını değiştirmiştir.

İnternet, bireyselleşmeyi beraberinde getirdiği için sosyalleşme sürecini negatif etkileyebilir. Diğer yandan görme engelli bireylerin bilgiye erişimi noktasında kolaylıklar sunan internet, eğitimde fırsat eşitliğini de sağlama noktasında faydalı işlev görür. Görme engelli bireylerin çoğunluğu sosyalleşme aracı olarak internete başvururken, bazı katılımcıların ise internet kullanmadığı tespit edilmiştir. Kur'an dinleme, fihki bilgiler edinme ve soru sorma, dini içerikli sohbet dinleme, engellilere yönelik pratik bilgiler

edinme, üniversiteye ve E-KPSS'ye yönelik kurs düzenleme ve ders çalışma gibi çeşitli amaçlar doğrultusunda internetin işlevsellik kazandığı anlaşılmaktadır.

Teknolojinin aşırı kullanımı sonucunda yabancılaşma, yalnızlaşma ve bireyselleşme gibi olumsuz durumlar ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, internet kullanmayan bireylerin interneti insan ilişkilerine zararlı bir platform olarak değerlendirdiği görülmektedir. İnternet karşıtlığı geliştiren bireylerin bir nevi değişen sosyal yapıya tepki gösterdiği de anlaşılmaktadır. Ayrıca zaman kaybına yol açan internet, bilgi kirliliğine sebebiyet vermesi yönüyle de eleştirilmektedir.

Sosyal ağların popülerlik kazanmasıyla yeni iletişim kanalları açılmıştır. İletişimin bu ağlar üzerinden gerçekleştirilmesi de yeni bir sosyalleşme süreci olarak değerlendirilmektedir. Bu değişim, bireylerin ilişkilerini, iletişim süreçlerini, yaşam biçimlerini ve çevreyle olan etkileşimini belirleyebilmektedir. Geleneksel iletişim biçimlerinin terk edilerek sosyal ağlar üzerinden iletişim kurulması, yabancılaşma ve yalnızlaşmayı da beraberinde getirmektedir. Zaman sınırlılığından yakınan modern bireyler açısından sosyal ağlar, yeni sosyalleşme mekanları haline gelmiştir. Son yıllarda kitle iletişim araçlarına alternatif olarak sosyal medya araçlarının sosyalleşme araçları olarak işlev gördüğü bilinmektedir. Dolayısıyla Facebook, Twitter, Youtube ve WhatsApp, araştırma kapsamında analiz edilmiştir. Görme engelli bireyler arasında en yaygın kullanılan sosyal medya araçlarından biri olan Facebook, yorum yapma, fikir paylaşma, bilgi edinme, kamuoyu oluşturma, arkadaşlık kurma ve iletişim kurma gibi yönleriyle sosyalleşmenin sanal ortamda gerçekleştirilmesine fırsat vermektedir. Diğer yandan Facebook'u aktif şekilde kullanmayan bireyler, platformun gösterişçi yaşantıların sunulduğu bir platforma dönüşmesi bakımından bu mecraayı eleştirmektedir. Kurumsal kimliğin sanal ortamda da temsil edilmesi adına teknolojiyle uyum sağlama mecburiyeti ve mesleği nedeniyle reklamın sosyal ağlarda da paylaşılma ihtiyacı, Facebook kullanımını gerekli hale getirmiştir. Facebook kullanmayan bireylerin mecraayı zaman kaybı olarak nitelendirdiği tespit edilmiştir. Ayrıca mahremiyetin ihlal edilmesi bakımından da gereksiz bulunan sosyal ağ, teknolojiye uyum sağlayamama nedeniyle de tercih edilmemiştir. Twitter, görme engelli bireyler arasında bir izleme aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda devlet büyüklerini takip etme, engelli personel ataması için kamuoyu oluşturma, gündem ve haber takibi gibi amaçlarla kullanılmaktadır. Öte yandan Twitter'ı ihtiyaç olarak görmeme, ilgi çekici bulmama, erişilebilirlik sıkıntısı, zaman yetersizliği ve sosyal çevredeki kullanım yaygınlığı gibi nedenlerle de görme engelli bireyler tarafından tercih edilmemektedir. Görme engelli bireyler arasında sosyalleşme aracı olarak en etkin kullanılan ağın WhatsApp olduğu görülmektedir. Dolayısıyla WhatsApp'ın önemli bir

sosyalleşme aracı haline geldiği söylenebilir. Dini içerikli grupların yanı sıra güncel konular, filmler ve kitaplardan konuşulan grup, telefon ve bilgisayar gibi teknik konuların paylaşıldığı erişilebilir teknoloji ve aile fertlerinden oluşan aile gibi farklı gruplar sayesinde, bireylerin video ve bilgi paylaşımı, insanlarla haberleşme, birbirinden dua isteme, gündelik yaşama dair sorunlara çözüm getirme gibi işlevler üstlendiği söylenebilir. Özellikle bağımsız hareket yetersizliği olan, fiziksel başka bir engeli de bulunan veya ailevi sorumlulukları nedeniyle toplumsal hayata katılımı sınırlı olan bireylerin WhatsApp'dan etkin bir şekilde yararlandığı ve bu vasıtayla sosyalleştiği anlaşılmaktadır. Günümüzde radyo ve televizyonun işlevini üstlenen Youtube, görme engelli bireylerin sıklıkla başvurduğu ağlardan biri haline gelmiştir. Farklı mezhep ekollerinin görüşlerini savunan ilahiyatçıların yaptığı tartışmalar, Kur'an ayet ve mealinin okunduğu programlar, dini vaazlar, tecvitli Kur'an dersleri, ilahiler gibi tefsir, fıkıh, hadis alanlarına dair farklı kanallara erişim imkanının engelli bireylerin dini sosyalleşmesini olumlu yönde etkilediği anlaşılmaktadır.

İslam dışı bir inancı benimseyen katılımcılarla yapılan görüşmeler ışığında şu gibi öneriler sunulabilir:

- Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından görme engelli bireylerin erişimine uygun şekilde kaynaklar basılarak engellilere ulaştırılmalıdır. Bu kaynakların içeriği, bireylerin kafasını en çok kurcalayan kader, teodise, adalet gibi meseleleri aydınlatacak şekilde düzenlenmelidir. Bu kaynaklar, hem kabartma hem de elektronik formatta hazırlanmalıdır.

- Müslümanlar, dini doğru temsil edecek biçimde davranmalıdır.
- Farklı inançları benimseyen katılımcıların okuyarak ve araştırarak belirli bir sorgulama döneminden sonra İslam'ı terk ettiği anlaşılmıştır. Müslümanlar da kendi inancı doğrultusunda okumaya ve gelişime açık olarak bilinçli bir benlik geliştirmelidir. Geleneksel halk dindarlığından bilinçli bir dindarlığa geçilmelidir. Bu doğrultuda Diyanet İşleri Başkanlığı'na büyük sorumluluklar düşmektedir.

- Halkın camilerde vaaz, hutbe ve kurs gibi etkinliklerle yaygın eğitime tabi tutulduğu düşünülürse, bu bilinçlendirme çalışmaları da camilerden başlatılabilir. Camilere erişim konusunda sıkıntı yaşayan veya camilere herhangi bir nedenle gitmeyen engelli kişilere, bireysel ve grup halinde manevi danışmanlık verilebilir.

- Kabartma Kur'an okuyan görme engelli bireylerin öğrenme süreci daha detaylı araştırılabilir. Böylece bireylerin motivasyon kaynakları öğrenilerek gerekli pekiştireçler hazırlanabilir. Diğer yandan kabartma yazıyı maliyetli ve kullanışsız bulan

bireyler için ise kabartma Kur'an derslerinin verildiği videolar, ses kayıtları ve yazılı materyaller geliştirilebilir. Böylece görme engellilerin de bağımsız bir şekilde Kur'an-ı Kerim okuması sağlanabilir. Ayrıca camilerde verilen kabartma Kur'an eğitimlerinin yaygınlaştırılması da gerekmektedir. Bu doğrultuda görme engelli bireylerin mevcudiyeti tespit edilerek evine yakın konumdaki camide ya da bireyin evinde eğitim olanakları sunulmalıdır.

- Kible tayininde zorlanabilen ve tedirgin olan katılımcıların dini yaşama katılımını kolaylaştırmak adına, cami ve mescitlerde standart bir şekilde kibleyi belirten kabartma işaretler belirlenmelidir. Ayrıca camiler, ayak ve başuçlarını ayırt etmeye yarayacak kabartma hahlarla döşenmelidir. Benzer şekilde caminin abdest alma yerlerinden iç kısmına kadar ana bölümlerini kapsayan kabartma haritası çıkarılarak her camide standart bir yere konumlandırılmalıdır. Böylelikle camiye giden görme engelli bireyler, erişilebilirlik anlamında mekan içerisinde daha rahat hareket edebilecektir.
- Görme engelli bireylerin erişimine açılmak üzere dini içerikli kitapların elektronik ve sesli formatları yaygınlaştırılmalıdır.

### KAYNAKÇA

- Burcu, Esra, *Engellilik Sosyolojisi*, Ankara: Anı Yayıncılık, 2015.
- Cameron, Colin, Sally French-John, Swain, *Controversial Issues in a Disabling Society*, New York: Open University Press, 2003.
- Çoştı, Yakup, *Toplumsallaşma Sürecinde Dindarlığı Etkileyen Faktörler: Samsun Örneği*, Doktora Tezi, 19 Mayıs Üniversitesi SBE, 2009.
- Dodurgalı, Abdurrahman, *Ailede Çocuğun Eğitimi*, İstanbul: M.Ü İlahiyat Vakfı Yayınları, 1998.
- Doğan, Şahin, "Dini Tutumların Oluşmasına Etki Eden Sosyokültürel Faktörler", *Toplum Bilimleri Dergisi*, Temmuz-Aralık 2010, 4 (8), ss. 107-126.
- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2017.
- Parsons, Talcott, *The Social System*, New York: The Free Press of Blencoe, 1951.
- Raphael, Rebecca, *Biblical Corpora Representation of Disability in Biblical Literature*, New York: T&T Clark International, 2008.
- Ünal, Vehbi, *Engellilerde Toplumsal Bütünleşme ve Dindarlık*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.
- Yıldırım, Ali-Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 9. Baskı, İstanbul: Seçkin Yayıncılık, 2013.

<https://www.independentturkish.com/node/5396/haber/t%C3%BCrkiyede-ateistim-diyenlerin-say%C4%B1s%C4%B1-neden-art%C4%B1yor>

(ErişimTarihi 17.10.2019)

<https://www.milliyet.com.tr/dunya/turkiyenin-din-haritasi-cizildi-1155644>

(ErişimTarihi 22.02.2018)